УДК 34(091)+347.44.

ПРИЗНАЧЕННЯ ПИСЬМОВОЇ ФОРМИ КОНТРАКТУ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ ФРАНЦІЇ: ДІЙСНІСТЬ ЧИ ТЛУМАЧЕННЯ УГОДИ?

THE PURPOSE OF CONTRACT BY WRITING IN CIVIL LAW OF FRANCE: VALIDITY OR INTERPRETATION OF AGREEMENT?

Гайдулін О.О.,
кандидат філософських наук,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного та європейського права
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

Стаття присвячена висвітленню письмової форми контракту в цивільному праві Франції. Проаналізовано підходи різних вчених щодо визначення категорії «écrit» («письмова форма»). Автор акцентує увагу на розкритті причин «ренесансу формалізму» в сучасній Європі.
Ключові слова: контракт, письмова форма, ренесанс формалізму, дійсність контракту, тлумачення угоди.

Статья посвящена исследованию письменной формы контракта в гражданском праве Франции. Проанализированы подходы различных ученых относительно определения категории «écrit» («письменная форма»). Автор акцентирует внимание на раскрытии причин «ренессанса формализма» в современной Европе.
Ключевые слова: контракт, письменная форма, ренессанс формализма, действительность контракта, толкование соглашения.

Article is devoted to the purpose of contract in writing in civil law of France. The approaches of various scientists to determine the category of «écrit» («by writing») are done. The author focuses on the reasons of «renaissance de formalisme» («revival of formalism») in modern Europe.
Key words: contract, by writing, renaissance of formalism, validity of contract, interpretation of agreement.

Постановка проблеми. За сучасних умов довготривалої фінансової та економічної кризи значно зростає значущість надійності транскордонних правочинів. З іншого боку, з міркувань пришвидшення торгового обороту замість оформлення контракту в вигляді окремого консолідованого документа з дотриманням усіх формальностей юридичної техніки все частіше здійснюється простий обмін оборотними документами. Незважаючи на таке «спрощення» процедури оформлення контракту, стрімко зростає тенденція, яка отримала назву «ренесансу формалізму». Саме тому головною метою статті є виявлення причин відродження формальних вимог до міжнародних контрактів в сучасній Європі на прикладі цивільного права Франції.

Стан дослідження. Питання форми договорів все частіше потрапляє до поля зору сучасних вітчизняних цивілістів, зокрема І. А. Безклубого, О. А. Беляневич, С. М. Бервено, А. П. Бєляєвої, С. О. Бородовського, О. В. Дзери, В. М. Коссака, Н. С. Кузнецової, В. Г. Олюхи, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Р. О. Стефанчука, С. Я. Фурси, Р. Ю. Ханик-Посполітак, Р. Б. Шишки та інших.

Особливо слід виділити вітчизняного цивіліста Володимира Микитовича Захватаєва, який в своїх працях кваліфіковано проінтерпретував багато понять цивільного права Франції, у тому числі й тих, що стосуються формальностей контракту. Саме на його коментарях в основному ґрунтується авторська концепції призначення письмової форми контракту в Франції.

Виклад основного матеріалу. Не дивно, що в Стародавньому Римі тривалий час найбільш економічно важливі договори визнавалися дійсними тільки, якщо вони були укладені в особливій урочистій формі *манципації* (лат. *mancipatio*), гідної античних богів. У Середньовіччі божественна форма протиставлялася інертній матерії або неосмисленому змісту. У цей час правочин міг бути дійсним лише за умови, що він є *формальним* – тобто сторони виразили свою волю в певній визнаній правом формі.

Отже, для європейського типу правової культури характерною є еволюція від шанування ритуальної (релігійної) форми до визнання тільки юридичної. Однак щодо оцінки самої суті форми договору в юридичній думці Європи є дві взаємовиключні позиції. З одного боку, дотримання належної юридичної форми контракту все більше перестає бути головним критерієм його укладення і навіть дійсності, а все більше постає засобом полегшення доказування при зверненні до суду. З іншого боку, для багатьох європейських суддів та арбітрів дотримання легальної форми контракту все ще утворює презумпцію безпрогальності та справедливості контракту. Одні юристи говорять про посилення принципу свободи форму договору, інші – про відродження формалізму.

Яка ж з цих тенденцій – посилення формалізму чи його послаблення – є провідною в сучасному цивільному праві Франції?

Починаючи з XVI у Франції під впливом каноністів, які проповідували визнання юридичної сили обіцянки, виходячи з самої обіцянки, і головним чином під впливом потреб комерційного обороту, набирає сили тенденція до утвердження принципу свободи договору та визнання консенсуального характеру юридичних правочинів. Кодекс Наполеона «освятив цей принцип». Так, передбачена законом особлива форма не включена до переліку істотних умов дійсності угоди (стаття 1108 Цивільного кодексу Франції – далі СС)[1, с. 374-375], а при тлумаченні угод приписується насамперед «установити, яким був взаємний намір сторін, що домовляються, а не осмислювати буквальне значення слів» (стаття 1156 СС) [1, с. 383].

З того ж самого часу в Франції посилюється й протилежна тенденція – відродження провідної ролі письмової форми контрактів як ефективного засобу протидії зловживанню правом та різним економічним злочинам. Ще в 1566 році Муленським ордонансом (*OrdonnancedeMoulins*) Карла IX Французького (Charles IX) для попередження шахрайства було встановлено, що свідки не можуть свідчити про укладення контрактів на суму, більшу за сто ліврів (стаття 54), що змушувало сторони оформлювати такі правочини письмово. Ця норма з певними змінами трансформувалася в чинну й понині статтю 1341 СС [2, с. 79].

На початок XX ст. у французькому цивільному праві склався певний баланс між «формалізмом» та «формальним лібералізмом». Так, задекларований в доктрині цивілістики принцип свободи форми правочину ще досі не розповсюджується, приміром, на такі галузі законодавства, як спадкове та шлюбно-сімейне, і визнається тільки в сфері майнових відносин [3, с. 83].

Однак і в договірному праві свобода волевиявлення має істотні обмеження. Відомий французький цивіліст Л. Жюлліо де ла Моранд'єр (Léon Julliot de la Morandière) на доктринальному рівні класифікував такі обмеження принципу свободи форми договору за типом юридичних формальностей, що застосовуються, та їх юридичних наслідків щодо дійсності правочину.

1. *Форма конститутивного значення*, при недотриманні якої угода не має юридичної сили, а правочин визнається недійсним. Технічно така форма реалізується через засвідчення нотаріусом відповідного документа. Будучи прямим запереченням принципу вільної форми договору, ця вимога скоріше є винятком із загального правила і тривалий час знаходила своє втілення виключно в спадковому праві.

2. *Правочини, що підлягають оголошенню*. Така форма вимагає обов'язкового інформування всіх заінтересованих осіб, які не беруть участі в правочині, про зміст угоди. Приміром, таким оголошенням буде внесення до спеціального реєстру правочину про набуття нерухомості (*transcription*) або подібна реєстрація договору про встановлення іпотеки (*inscription*). Це вже буде не скасування, а істотне обмеження принципу вільної форми. Тому й недотримання вимоги такої форми не робить недійсним цей правочин для його сторін.

3. *Дозвільні формальності*. Дотримання цих вимог щодо форми правочину надає можливість недієздатній особі здійснити певні юридичні дії. Так, марнотратник щодо операцій з власним майном повинен запитати дозволу на це в свого піклувальника, – а опікун при здійсненні угод, що стосуються майна підопічного.

4. *Доказові формальності*. Ці, найбільш поширені, але не істотні обмеження принципу вільної форми не зачапають дійсності правочину, однак їх недотримання обмежує можливість доведення існування такої дійсності [3, с. 83-85].

Сучасне французьке законодавство спеціально передбачає лише письмову (просту і нотаріальну) форму правочину, яка, відповідно, реалізується шляхом укладенням актів декількох видів. До першого *належить акт, складений в простій письмовій формі* (франц. *acte sous seing privé*). Такий акт складається в вільній формі на папері чи електронному носії приватними особами без дотримання якихось спеціальних вимог і не потребує при цьому присутності певних посадових осіб. Такий акт має повну доказову силу, якщо він підписаний сторонами. Передбачаються також інші мінімальні умови – мають бути вказані дата та місце укладення, сторони та факт їх вільного волевиявлення, умови угоди, що укладається. Підписи сторін мають дозволити встановити особистість укладачів і підтвердити факт виявлення їх волі. У будь-який час такий акт може бути змінений або скасований його укладачами за їх взаємною згодою [4, с. 379-380].

До другого виду письмових актів *належить засвідчений акт* (*acte authentique*), оформлений на папері чи електронному носії відповідною публічною посадовою особою з дотриманням спеціальних правил, наприклад, договір, який засвідчений нотаріусом. Завірена копія такого акта, що містить виконавчий напис, дає право на його примусове виконання [4, с. 455-456].

Доказова сила *документа в електронній формі* (*écrit électronique*) прирівнюється до подібної характеристики документа, виконаного на папері, за умови, що належним чином встановлена особа, від якої цей документ надається і сам документ складений і збережений таким чином, що забезпечена його цілісність (стаття 287 Нового Цивільного процесуального кодексу Франції – далі NCPC та статті 1316-1, 1316-3, 1317 CC). Стаття 1316-4 CC передбачає умови дійсності *електронного підпису* (*signature électronique*): він має бути зроблений з використанням надійного засобу, який забезпечує встановлення зв'язку між підписаним документом і підписантом [4, с. 390, 460].

Які ж критерії застосовуються для визначення певної форми договору як обов'язкової?

Економічна практика контрактингу схиляється до того, що при оформленні тих договорів, які мають велику вартість, угода сторін має завірятися письмовим актом, навіть якщо цього й не вимагається законодавством. Законодавча ж практика у Франції все більш відходить від «кількісних» критеріїв визначення обов'язковості тієї чи іншої форми контракту. Це можна відслідкувати на прикладі історії статті 1341 CC. Якщо раніше письмова та нотаріальна форма вимагалась для всіх правочинів, вартість яких визначалася фіксованою сумою (раніше 150 франків, а з 1 січня 2005 року вже – 1500 євро), то чинна редакція цієї статті фіксовану суму називає, а вказує на відповідний декрет, що може таку вартісну межу встановити [1, с. 419].

В рамках доктринально заангажованого мислення, для обмеження принципу вільної форми контракту мають бути більш вагомі підстави ніж вартісна характеристика правочину. Тому для нас більш цікаво якими «якісними» критеріями керується законодавець для визначення обов'язкової форми договору. Це важливо хоча б тому, що вибір таких підстав диктується самим цілепологанням нормативно-правового акта – попередженням та розв'язанням можливих конфліктів сторін договірних зобов'язань. Є всі підстави вважати, що такими головними критеріями для встановлення обов'язкової форми певного типу договору є його ризиковість та конфліктогенність.

Так, французький законодавець приписує укладати виключно письмово *мирову угоду* (*transactions*), яка буквально виростає з конфлікту сторін (стаття 2044 CC) [1, с. 582], або ще категоричніше вимагає встановлення лише в письмовій формі специфічний вид застави – *антихрез* (*antichrèse*) (стаття 2085 CC – скасована 24 березня 2006 р.) [1, с. 588], за яким для заставодержателя об'єктивно відкривалися широкі можливості для зловживання наданим йому правом отримувати вигоду з застави.

Ще більш «ненормальними», з точки зору доктрини еквівалентної (симетричної) *справедливості* (*équité*), є такі правочини, як дарування (*donations entre vifs*), які, до речі, французький законодавець розглядає відокремлено від контрактів разом із заповітом, не інакше як «прижиттєвий подарунок». Саме «безглуздість» дарування з точки зору ділового мислення змусила встановити, що «всі прижиттєві подарунки повинні передаватися *в присутності нотаріуса в формі звичайних договорів* (*devant notaires dans la forme ordinaire des contrats*), а *оригінал* (*minute*) таких правочинів повинен залишатися в нотаріуса, під загрозою недійсності» (стаття 931 CC) [1, с. 339].

Показово, що при встановленні форми «класичних договорів», до яких передусім належить договір купів-

лі-продажу (vente), французький законодавець не настільки категоричний. Так, відповідно до статті 1582 СС, «договір купівлі-продажу може бути укладено в вигляді *посвідченого правочину* (*acte authentique*) і правочину, здійснюваного в простій письмовій формі (*acte sous seing privé*)» [1, с. 479].

Варто зауважити, якщо законодавець прямо вказує на недійсність правочину без дотримання нотаріально завіреної форми, то жодних сумнівів з цього приводу не може бути. Однак за французьким контрактним правом проста письмова форма правочину, навіть якщо її вимагає законодавство, ніколи не вважалася обов'язковою умовою його дійсності. Як ще наприкінці XIX ст. з цього приводу зазначав французький цивіліст професор Марсель Пляніоль: «Закон просто бажає виключити цим докази через свідків; однак, за відсутності письмового акта у сторін ще залишаються інші засоби доказування, як визнання і присяга. Навіть якщо немає жодного доказу, то й тоді ще треба визнати, що договір відбувся і існує, не вважаючи на відсутність письмового акта, тому що не слід змішувати неіснування права з відсутністю його доказів» [5, с. 352].

Дійсно, як приписується в уже розглянутій нами статті 1341 СС, єдиним наслідком недотримання нотаріальної або простої письмової форми є те, що «при цьому не приймаються жодні показання свідків» як за, так і проти змісту документів, стосовно того, що було до, під час або після складення цих документів і незалежно від суми правочину [1, с. 419].

Таким чином, логічним буде такий умовивід: першою і головною причиною посилення ролі обов'язкової письмової форми договору є підвищення вимог до доказовості певних дій сторін, що можливе саме через їх документування. Така вимогливість є об'єктивною, з огляду на необхідність протидії фактам зловживання правом, що постійно мультиплікуються в сучасних умовах глобалізації ринків.

Можливі перебільшення ролі та значення дотримання формальностей в цьому процесі намагаються виправляти судді, які постійно пам'ятають про те, що «закон надає недолікам запису більше значення, ніж недобросовісності» [6, с. 181].

Ще більш наочна легальна «формалізація» професійних комерційних правочинів. Так, у комерційному законодавстві Франції передбачаються додаткові вимоги щодо форми контракту. Як у цивільному праві підвищена вимогливість до форми правочину щодо відчуження нерухомості, так і в комерційному праві встановлені подібні правові режими *комерційного комплексу* (*fonds de commerce*), під яким розуміється цілісна майново-правова сукупність елементів рухомого майна (матеріали, інструменти, обладнання, товари тощо) і різних суб'єктивних прав (прав за договором оренди, прав на ім'я, фірмовий знак, на торгівельні марки, клієнтуру, ліцензії та інші нематеріальні цінності), які комерсант організує з метою здійснення комерційної та виробничої діяльності та залучення клієнтів. Комерційний комплекс може служити предметом договорів застави, купівлі-продажу, міни тощо. При цьому для його оцінки з комплексу виключаються й оцінюються окремо нерухоме майно, права вимоги, зобов'язання та цінні папери.

Характерною рисою французького комерційного права є сувора формальна регламентація не тільки самого контракту, а й всіх інших правочинів, що супроводжують виконання його умов, у різноманітних торговельних книгах та інших документарних формах бухгалтерського обліку.

Нині під впливом доктрини економічного права з її приматом публічних інтересів та функцій держави [3, с. 85], а також через посилення імперативності норм споживчого права ЄС баланс між визнанням та обмеженням принципу свободи волевиявлення у Франції, як і в інших країнах – членах ЄС поступово руйнується. За цих умов «реанімовано» дискусію про *ренесанс формалізму* (*renaissancedeformalisme*), розпочату ще сто років тому [7].

Висновки. Таким чином, у сучасній Європі фактично руйнується стереотип відносно того, що англійське право є наскрізь формалізованим, а романо-германську культурно-правову традицію, навпаки, характеризує винятковий антиформалізм або, принаймні, нетерпимість до зайвої формальності права [8, с. 40]. «Ренесанс формалізму» відмічається практично в усіх європейських країнах і він продиктований низкою об'єктивних економічних і суто юридичних факторів:

1. Комерціалізацією цивільного законодавства в країнах з монізмом приватного права та «ескалацією» нормотворчості в галузі комерційного права в країнах с дуалізмом приватного права. Це супроводжується процесом все більшої легалізації вимог формалізму в торгових трансакціях, що пояснюється підвищенням вимог до надійності комерційних правочинів, що значно актуалізується в умовах зростання сучасної фінансово-економічної кризи.

2. Активним формуванням споживчого права та його інституту споживчого контрактного права (*consumer contract law*), зростаючий поступ якого обумовлює перманентне пожвавлення нормотворчості інститутів Євросоюзу у цій сфері. Сучасний європейський законодавець з його нормативістським мисленням відверто бачить у посиленні правового формалізму нарощування засобів захисту прав споживача і тому намагається збільшити кількість споживчих договорів, які повинні укладатися виключно в письмовій формі [9, с. 78].

3. Поширенням вельми популярної нині в Європі письмової форми цивільного провадження, при здійсненні якої суд оперує виключно письмовими поясненнями сторін, документованими формами усього фактичного матеріалу. За цих умов постає більш доцільним укладення договору в письмовій, у тому числі електронній, формі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / Пер. с франц. В. Захватаев ; Отв. ред. А. Довгерт. – К. : Истина, 2006. – 1008 с.

2. Kötz H. European Contract Law: Formation, validity, and content of contracts. Contract and third parties / Hein Kötz, Axel Flessner ; translated from the German by Tony Weir. – Oxford: Oxford University Press, 1997. – 312 pp.

3. Морандьер Л. Ж. Гражданское право Франции / Леон Жюллио де ла Морандьер, пер. с фр. и вступительная статья Е. А. Флейшиц. Том 1. – М. : Изд-во иностранной лит., 1958. – 742 с.

4. Новый Гражданский процессуальный кодекс Франции / Пер. с франц. В. Захватаев / Предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев / Отв. ред. А. Довгерт. – К. : Истина, 2004. –544 с.

5. Пляниоль М. Курс французского гражданского права. Часть 1. Выпуск 3 / Марсель Пляниоль, перевод с французского В. Ю. Гартмана. – Петроков : Издание типографии С. Панского, 1911. – 170 с.

6. Саватье Р. Теория обязательств : юрид. и экон. очерк / Рене Саватье ; пер. с фр. и вступ. ст. Р. О. Халфиной. – М. : Прогресс, 1972. – 440 с.

7. Moeneclaey P. De la renaissance du formalisme dans les contrats en droit civil et commercial français : Thèse / Pierre Moeneclaey. – Lille : 1913–1914. – 202 p.

8. Осакве К. Сравнительное правоведение в схемах : Общая и Особенная части : учеб.-практ. пособие / Кристофер Осакве. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Дело, 2002. – 464 с.

9. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х тт. / Конрад Цвайгерт, Хайн Кётц. – Том II. Договор. Неосновательное обогащение. Деликт : пер. с нем. – М. : Междунар. отношения, 2000. –512 с.